

BÁNK ÉS MELINDA TRAGÉDIÁJA. Legkitűnőbb tragédiánk eddigi magyarázatait olvasva, néha bizonyos hiányt érezhetünk. Az a benyomásunk, mintha Arany és Gyulai fejtegetései sem merítenék ki a tragédia egész problémáját. Ők mindenestre helyes úton jártak, de a Bánk bán azóta napvilágra került első kidolgozásának és Katona előbbi drámáinak áttanulmányozása azt a reményt kelti bennünk, hogy ezen az úton tovább is lehet haladni. Így a már följeggett, közismert tragikus fonalat egy másikkal egészíthetjük ki és a cselekmény egészét is elesebb, rendszeresebb összefüggés szerint csoportosíthatjuk.

I.

Az első kidolgozásnak a másodikénál e tekintetben világosabb és nyíltabb szövegében a legfőbb meglepetés Gertrúd jellemére vonatkozik. Megállapítható ugyanis (amit némi nehézségektől eltekintve a mai szöveg is sejtet), hogy a királyné minden Melinda elleni cselszövésben teljesen ártatlan. Ottó udvarlásáról csak akkor szerez tudomást, amikor véletlenül együtt találja őket. (I. felv., 11. jel.) Való, hogy öccsét, aki betegséget és mélabút színlelt, udvari mulatságokkal, szórakozással akarja földeríteni, — szándékait azonban ő maga így jelenti ki:

„...alkalmatot szereztem volt vidámításod végett, mivel beteg valál. Az asszonyimnak egyikét ajánltam volt a megengedett szeretet- és élésre s most az átkozott szemed Bánk Adelájdja nemtelen s tilalmas szerelmel elnyerés're áhítoz.“ Majd hozzát teszi: a célodat (az előbbi idézet alapján: a felvidámodást) nem gyalázom, de módjaid igen (Melinda elcsábítását érti) — s ha e dolog Melinda érdemét temette volna el, mindkettőtököt „mint udvarom gyalázatit, pellengér-oszlopra kész volnának állítani“. E néhány elég világosan beszélő helyet támogatja az

a szilárd meggyőződés, amellyel Izidóra az V. felvonásban úrnője ártatlansága mellett kitart, aztán Biberach esküje halála előtt: „mit sem tudott Ottónak ízetlenkedésiről“ — nem feledve el, hogy maga Gertrúd is e szóval hal meg: „ártatlan“.

E nyilatkozatokat szószerint kell vennünk. Katona maga is, aki az ilyesmikre — előző drámái tanúsága szerint — gondosan vigyázott, Biberach esküjét teljes hitelűnek, hamiság nélkül valónak tünteti fel; másrészt pedig e vallomásnak Bánkkal szemben annyira perdöntő jelentősége van, hogy azt a nézőnek és olvasónak is ugyanúgy kell értenie, mindennemű szándékos szépítés föltételezése nélkül, — különben menthetlenül esorba esik az utolsó felvonás erkölcsi benyomásán. Bánk tragikumának teljessége is csak akkor áll helyre, ha Gertrúdot ártatlannak látjuk. Az ellenmondást a királyné bűnössége és Bánk bűnhődése közt már Zoltvány Irén észrevette (Kath. Szemle, 1889), észrevették azonban mások is: a színházba-járók. Maga Arany panaszkodik, hogy színpadon az V. felvonás „csak tableau-szerű fontossággal látszott bírni, mely alatt a közönség már kendőjét, kalapját szedte, s oszlaní készült“. A közönség viselkedése értendő. A mai szövegből nem világlik ki teljesen a királyné ártatlansága, a magyarázók meg egyre bűnösnek hirdették őt (— igaz, hogy inkább csak számdékban, de ez a morál szempontjából egyre megy) — s ily szempontból a tömeg előtt Bánk tette jogosnak, a gyilkosság a kerítő büntetésének látszott, mely a cselekményt tulajdonképen be is fejezi. Csak az ártatlan Gertrúd sorsa képes a záró-felvonást az előbbiekkal egybekapcsolni s azt, ami benne történik, elsősorban Bánk összeomlását, az előzmények szerves folytatása gyanánt tüntetni fel.

Gertrúd jellemében azonban lát-szatra még mindig marad valami

kétértelműség. Mindez talán eloszlik, ha meggondoljuk, hogy ártatlansága korántsem jelent erkölcsösséget a szó legmagasabb értelmében. Igazi alapja nem a mindent felölelő és harmónikus rendező abszolút morál, hanem egy nagyon is egyoldalú lovagkori szenvedély: a családi becsület féltése, a nemzetség kultusza. A meráni Berthold törzsének jóhíre: ez előtte a legfőbb érték. Jó, helyes mindaz, ami ezt előmozdítja, rossz, ami erre árnyat vet. Melindát sem féltene, ha elesábitása nem hatna vissza a család jóhírére. (I. felv., 12. jel.) Ezért fáj neki Ottó alias viselkedése, — de fáj neki — mert épp oly diffamáló a családra —, hogy Ottó kudarcra járt és gyalázzal akar meghátrálni. A vétkes Ottót kiűzné birodalmából, a csásbitásban kontár Ottó iránti ellenszenvé már szavakat sem talál. Erkölcsi alapjának egyoldalúsága idézi elő a kettő közti pillanatnyi ingadozást, amikor maga sem tudja: melyik gyalázzattól féltse inkább családja becsületét; ez az ingadozás ad viselkedésének bizonyos kétértelműséget s ez a kétértelműség oltja a gyanú első csiráját Bánk lelkébe.

A királyné így egy egyoldalú, önző, de az ártatlanság meggyőződésével vallott erkölcsi felfogás fanatikusa; erről az oldalról oly kényes a büszkeségérzete, hogy mi sem áll tőle távolabb, mint az a valósággal kerítő szerep, amelyet neki eddig tulajdonítottak.

Külsőleg bűnrészességének föltételezése az, ami ellentétbe sodorja Bánkkal. Ellentétük azonban sokkal mélyebb gyökerű. Legfőbb elve mindkettőnek a becsület, vagy különlegesebb fogalmazásban: a jóhír, — de mindkettő mást ért rajta. Az egyiknél hármass távlata van ennek a szónak: érzi, mint magánember, érzi, mint a maga büszke magyar nemzetségének képviselője, — s érzi mint nádor, mint a király helyettese. A másik csak a maga lovagi családját, a meráni Berthold törzsét ismeri, előtte becsületről csak ezzel kapcsolatban lehet szó; nem törődik sem más egyekkel, sem a nemzettel. Ez a két ember nem fogja egymást soha megérteni. A büszke asszonyból egyaránt hiányozni fog a fejedelmi erétek bölcsessége, ha Bánk az ország panaszait tárja elébe, — s hiányozni fog a rokonérzés az egyéni becsü-

letét orvosolni kívánó nagyúr fájdalomával szemben. És legvégzetesebbé lesz az ellentétük akkor, amikor két egyenrangú lovagi nemzetség képviselői gyanánt állnak szemben egymással, mindkettő a becsületért. Akkor össze fogják zúzni egymást.

A két család mihamar meginduló harcában a másik nő: Melinda az ütközőpont. Minden fiatalsága mellett sem a feleségnek, hanem az anyának a típusa. Anyaisága elsősorban a világgal szemben elfoglalt álláspont: anyás hitében nem tud különbséget tenni jó és rossz között, talán nem is keresi ezt a különbséget; a megbántással szemben első válasza nem a gőg, hanem a fájdalom; nem tud durván visszautasítani, csak panaszkodni; nem taszít el, hanem szeretné hitével a rosszat is jóvá változtatni. Saját boldogságát és jószágát annyira érzi, hogy gyöngéd szájalommal néz mindazokra, akik abban nem részesednek.

Merőben ellentéte Gertrúdnak, de Bánknak is. A meginduló küzdelemben mindkettőt egy elv vezérli s az elvek, célkitűzések összecsapásában, mint rendesen, az erő, a kitartás, az étellel szemben való ellenállás mérlegére van vetve minden. E bonyodalomban Melinda magát az életet képviseli, erők, célok és elvek elvontsága nélkül, a jelen önfeladtságával és a jószág igénytelen ösztönével. Egyszerű lényre távol áll a harctól, s így lesz ő az első, akit a két engesztelhetetlen szellem párviadala összezúz; ő lesz az élet megtagadásának első áldozata.

Hogy végül magáról Bánkról szöljünk, jelleme, tragikus sorsa megértésében döntő fontosságú első spon-tán állásfoglalása az első felvonás hatodik jelenetében, miután a családját és az országot fenyegető kettős cselszövés tudomására jutott. Nagy, romantikus monológja hű tükré annak, amit egy ember érezhet, akitől egy abszolutumot akarnak elrabolni. Ez az abszolutum Melinda. Nem az államférfi, hanem a férj az alapja Bánk existenciájának, lelkében ő az első és az utolsó. Az államférfi mindaddig szilárdan áll, amíg a férj Melinda felől nyugodtan van, — s Melindába vetett hitével minden támaszát elveszti. Ő az „égi és földi mindene javát szorosan egybefoglaló erős lánc” — akiben „a világnak egyik pólusától a más pólusig” min-

dent egybeölelt. Amikor Melindát fenyegetik, Bánk egész világberendezését, minden megszokott mértékének alapját, egyéniségének végső erőforrását veszik el tőle. — s az idézett jelenet jól láttatja, hogy enélkül a teljes tájékozatlanság, a megnemértés, a mindenben-kételkedés lesz úrrá lelke fölött.

Egyéniségének végső alapja Melindában van, ez az erő azonban belső erő, félig önmaga belőtt is tudatlan, inkább csak a magányé, a család zárkózottságáé. Amikor kifelé szüksége van rá, Bánk becületnek nevezi. Becületességében mindenestre több van, mint amit a családi boldogság jelent. — de ez adja hozzá a szilárdságot, a meggyőződés biztosságát. Hogy a becület elve egy életet külső vonatkozásaiban férfias egészsé tudott formálni, annak legfőbb forrása a belső mikrokozmosz rendje, s ennek legerősebb, szinte egyetlen támasza, Melinda. Éppen a társadalomnak szánt reprezentációs szerepénél fogva azonban oly úton van e fogalom, hogy valami elvszerűség váljék belőle, egy olyan célkitűzés, amely az élő személytől, Melinda alakjától független, sőt vele ellentétbe is kerülhet. Ebből a dilemmából fog Bánk tragikus sorsa, Bánk és Melinda tragédiája kifejlődni. A nyilvánosság előtt az elvet, az elvont célt védi Bánk, s hogy ehhez elég ereje legyen, meg kell tagadnia a feleségét; pedig neki köszönheti azt is, hogy hinni tud az elvben, a célokban s mihelyt őt elveszítettnek véli, kísértetnek nevezi a hívséget.

Mielőtt ez alapviszonyból kiindulnánk, szóljunk még Biberachról, a cselszövőről. Az ő terve indítja meg voltaképpen a cselekményt s eléggé bámulhatunk e terv ördögi zsenialitásán. A lézengő ritter kihasználja a rendelkezésére álló utolsó órát, annak szinte minden percét számításba véve; elámítja mindkét felet s maga számára nem tart meg semmit a felelősségből. Épp ez utóbbi sakkhúzása válik előttünk különösen fontosná. Hogy a maga számára már eleve villámhárítóról gondoskodjék, el kell hitetnie Bánkkal, hogy a felesége elleni cselszövés magától Gertrúdtól indult ki. *A királyné bűnrészségének vádja tehát Biberachtól származik; pusztá gyanusításnál egyebet azonban ő sem tud; a II.*

felv. 3. jelenetében csak megismétli azt, amit előbb Bánk (I. 6.), majd Melinda (I. 11.) szavaiból elkapott.

II.

Bánk a cselekmény folyamán akkor kényszerül először határozott állásfoglalásra, amikor már Ottó és Gertrúd jelenetét végighallgatta. (I. 14.) Két utat lát maga előtt: Melindához és lelke nyugalomához vezet az egyik, a pártosokhoz, az ország biztonságának megvédeléséhez a másik. A döntést két tényező fogja megszabni. Első az a lesújtó benyomás, amelyet tudatában a meráni testvérek beszéde hagyott. A királyné nem méltó hivatására: ezt érzi valósággal teste megbénulásáig. Érzi, hogy Gertrúd faji büszkeségével, elfogult erkölce szívtelenségével meg sem közelíti a fejedelmi ideált. Ha egy királyné ilyen lehet, ki fog akkor az országra gondot viselni, ki lesz a becület legfőbb védelmezője? Bánk úgy látja, hogy ez a földadat órá vár; Gertrúd zuhanása őt, a nádort emeli oly erkölcsi magaslatra, ahonnan előbbi problémája magánérdeknek, egyéni vonzódása csupán „tündéri láncoknak“ tűnik fel. E „tündéri láncok“ megtagadására sűrűget a másik tényező is; a jó hír mindhalálig való megvédése. A nádor szempontjaihoz a férfi lovagi érzékenysége társul s Bánk úgy érzi, hogy nemzetsége nevének tartozik azzal, ha nem szalad rögtön hazakerkezése után a feleségéhez.

Elmegy tehát az összeesküvőkhez és magára hagyja Melindát. Ezzel követi el az első tragikus lépést. Választásának tragikumát néző és olvasó egyaránt érzi. A színen e jelenetet Ottóé és Biberaché előzi meg, akik a gonosz tervet szövik Melinda ellen; s Melinda iránti aggodalmunk közepett lép fel a férj, a távozás mellett döntve. Feleségének most lenne legfőbb szüksége az oltalomra s ő visszavonhatatlanul Petúrékhoz indul. A jelenetek egymásutánja ellenállhatatlanul sugalmazza, hogy itt hiba történt, hogy Bánk e választásával tragikus mezőkre lépett s e lépésének beláthatatlanok lesznek a következményei.

Tragikus volt azonban e választás már önmagában, következményei nélkül is. Bánk életének értékei között Melinda a legfőbb; ha most ez elhatározással bizonyos nyugvó-

pontra jutott, ezt is csak annak köszönheti, hogy felőle biztonságban véli magát. Egész hitének és egész nyugalmának Melinda az alapja; nem lenne szabad őt a legelső választáson cserbenhagyni; nem lenne szabad így választania azzal szemben, akiben égi és földi mindene javát bírja. (Tettéknek sorsszerű kényszere csak növeli annak tragikus voltát.)

Mégis, a továbbiakban, kettejük sorsának haladásában, ugyanezt a választást látjuk többször megismétlődni.

Legelőbb is Petúr házában, a békétleneknél (II. 3.). Bánk Biberach szavaiból megsejtve, hogy a pártütés miatt talán feláldozta feleségét, egyszerre leesik az országmentés magaslatáról. Újból azon a ponton áll, amikor minden probléma egyedül Melindára korlátozódik. Gyors elhatározás helyett azonban tévóvázik, mintha újból választania kellene s legelső gondolata megint nem a feleségé, hanem a becsületé. Hitvese otthon a legkritikusabb helyzetben, s a férj, szinte bénultan ennek tudatától, módokat eszel ki, amelyekkel a becsületén esett gyalázatot megtorolja. Csak amikor a bosszúállás gondolatában kiélte magát, akkor gondol Melindára magára: megmenthetem még? S a megmentés pusztá reményére odavan a bosszúállás eszméje; már csak arra vágyik Bánk, hogy Melindával elmenekülhessen a bűnös udvarból, e vizsgálatot kilátás enyhítő hatásával mutatva ismét, mennyivel fontosabb számára Melinda maga, mint becsülete védelme. Csak elkésve jut azonban ennek tudatára s ezáltal újból feláldozza feleségét, nemcsak gondolatban, de az okozott késéssel a valóságban is.

A szerencsétlenség megtörténte most már szabadon bonyolítja tovább a tragikus fonalat. Bánk úgy érzi, hogy elvesztette a feleségét. Balsorsát azonban éppen a veszteség tudatában való benső megmaradása teszi teljessé. „Hazudsz” — mondja Melindának; épp oly bűnösnek tartja, mint Ottót s csak lelkileg ellene döntve tudja tisztán látni helyzetét. E tévedésben rejlik újabb tragikus lépése.

A döntés mögött újból a régi dilemmát találjuk. „En férfi nem vagyok” — mondja Bánk, amikor észreveszi, hogy akaratlanul is enyhülni kezd. Férfi akar lenni, azaz csele-

kedni akar, egy még csak ösztönében derengő nagy tettel helyrehozni megcsalottsága szörnyű szegyenét. E férfias célkitűzést ejtené el, ha hinne Melindának. „Szép könnyid elbúsíthatnák az ég lakosait” — mondja, s valójában ettől az elbúsulástól fél maga is. Hinne ő szívesen, ha az nem járna a nyomában; ha el tudná magát még akkor is Melindától szakítani. De érzi előre az ellágyulást, a fájdalmas szépség marasztalását; s ha ennek a szavára hallgat, a férfias célkitűzés, a becsület számára nem marad semmi elszántsága sem.

El kell tehát taszítania feleségét, sőt ha következetes akar maradni, gyermekét is. A hitves csak az első akadály azon az úton, amely a jó hír visszaszerzéséhez vezet. — a második, talán még erősebb, a gyermek, aki a családi részből mit sem sejtve, boldog mosollyal, esendben alszik az oldalszobában. Bánk átokkal felel e mosolyra: ha a férj szívtelen volt, az apának sem szabad gyöngének lennie; ki kell tépnie magát abból az örvényből, mely elhatározását fenyegeti.

Így kergeti örültségbe hitvesét, megtagadva benne a feleséget és az anyát.

A sors ad neki egy utolsó alkalmat, amikor még helyrehozhatna mindent. Gertrúdnál találkozik Melindával, oly pillanatban, amikor indulata már megenyhült s az asszony újra szent előtte. El is jut addig, hogy megbocsájt feleségének („kiholt az apaátok”), — sőt Gertrúd parancsa a távozás szándékát ébreszti benne.

Ez az utolsó sorsdöntő perc mindharmuk életében. A távozás szabaddulást jelent: önmaga, Gertrúd, de kiváltkép Melinda számára; az ittmaradás mindnyájuk pusztulását.

A dilemmából ismét Melinda kerül ki legelőbb vesztesnek. Bánk Gertrúd szavára marad, hogy becsületét megvédje, s hagyja elmenni hitvesét védtelenül azon az úton, mely a halálhoz vezet. Hogy megint lovagi szempontok, tehát bosszúra ingerlő képzetek dominálnak, mutatja a búcsúszózat: köszöntséd helyettem ősi váram...

A nő ösztöne megérzi, hogy minden elveszett. Csak egy rebbenésnyi volt a remény, most megint teljes a tragikum sötétje. Melindát halálsejtelmek lepik meg: csak a síron

túl fogja férjét viszontlátni. Nyug-talanítja az elválasztás; szavai sietésre intenek. De Bánk nem érti a sors beszédét s marad.

A gyilkosság végrehajtása csak siettetni végeztük. Bánk nem távozhat el alattomos gyilkos módjára a tett színhelyéről, főleg miután a király is hazaérkezett, neki helyt kell állnia, nem mehet tehát hitvese után, hogy védelmezze. Gertrúdért azonban, akit ő ölt meg, Ottó Melinda életével fog bosszút állni. Így idézik elő Bánk tettei sorsszerű következetességgel hitvese halálát.

A tragikus fonál Gertrúd koporsója előtt jut el a befejezéshez. Bánk megtudja, hogy ártatlant ölt; oly fogalmak szerint, amelyek a becsület kérdésében többet adnak a tetterre, mint a szándékra, neki vége. Semmi jele azonban annak, hogy lelkileg már most összetörne. Mozdulatlan-sága benső vívódást jelenthet, de egyúttal azt is, hogy még nem adja meg magát, nem hajol meg az események előtt. A halálra gondol; a látható könnyűség, mélyel a számadást megcsinálja, még bizonyos erőre mutat; de a szavak sejtetik, hogy ennek az erőnek Melinda a legfőbb tényezője.

Melinda halálával lesz teljessé Bánk tragikumája és megsemmisülése. Eddig csak azt az egy vádat érezte, hogy becsülete védelmében ártatlant ölt s ezzel becsületét végkép elvesztette; most érzi a másikat, az igazit: azt, hogy becsülete védelmében védtelenül hagyta, végső veszedelembé sodorta azt, aki neki a becsületénél is drágább volt. Hogy csak most omlik össze Bánk, jelzik szavai, a fájdalomnak remek és soha nem hallott ékesszólása, mélyel Melindát siratja (Gertrúdért egy szava sem volt) s jelzi főleg e kifejezés: „nem ezt akartam én“. Minden tragikus hősnél van egy pillanat, amikor belátja tévedését. Bánknál ez — e szavak szerint — nem akkor következik be, amikor Gertrúd ártatlansága megbizonyosodik, hanem akkor, amikor Melinda holttestét behozzák. Nemesák Gertrúddal szemben tragikus hős Bánk, hanem Melindával szemben is, sőt talán vele szemben az igazán.

Ezért tulajdonít a két férfi Melinda halálának más-más jelentőséget. Endre úgy látja, hogy ezzel

Bánk bűnhődése teljes: Gertrúdban vétkezett, Melindában bűnhődik. De Bánk maga nem érzi így. Ha bűnről szó lehet, akkor neki hitvesével szemben is bűne van; ennek halála számára nem bűnhődés, hanem bűn, legalább is tragikus mulasztás, melyért még ezután kell vezekelnie. Előbb már megnyugodott a halálban, most, Melinda halála után, *mielőtt még Endre megkegyelmezne neki*, már így szól: „Az Isten engem büntetésre nem tart méltónak, végsemmiség az én ítéletem...“ Ő már tudja, hogy nem kaphat büntetést, mert minden büntetés kicsi az ő bűnére, — hogy nem ölhetik meg, mert még fontos dolga van: eltemetni és gyászolni Melindát, akire végső szavai vonatkoznak, és vezekelni érte egy hosszú élet kínos gyötrelmével.

Foglaljuk össze az elmondottakat. Bánk több ízben áll válaszút előtt, s ennek egyik oldalán mindig hitvese személye áll, másik oldalon egy féltve táplált férflas célkitűzés. A sors úgy hozza magával, hogy minden esetben a hitvest éri mellőzés, — míg a mellőzések sora a hitves haláláig és a célkitűzés összeomlásáig nem vezet. Arany és Gyulai klasszikus megállapításait a fentiekkel egybevetve a tragédia lényegét a következőkben foglalhatjuk össze:

Bánk bán becsületét, lovagi jóhíret hitvese meggyalázásával súlyos sérelem éri. Ő maga mindent elkövet, hogy e sérelmet megtorolja; míg azonban egyrészt hamis nyomon indulva, ártatlanul megöli a bűnrészességgel gyanúsított Gertrúdot s ezzel végleg elveszti becsületét, — másrészt becsülete védelmében elhanyagolja, megtagadja és veszni hagyja hitvesét, aki a becsületnél is drágább volt előtte.

III.

Katona korábbi drámái nagyjában pusztán eseménysorok, minden mélyebb jelentés, ideális konstrukció nélkül. Legföljebb erkölcsi igazságokat illusztrálnak; ez azonban még igen messze van a művészi rendezettségétől. Ebből a primitív állapothól elég lassan haladhatott azonban magasabb fok felé, ahol a cselekményben már határozottabban ve-

hető észre a jelentés, a koncepció, a lélektani egység uralma. Ilyen értelmű műve tulajdonkép csak egy van: a Bánk bán. Ez utóbbi is sokkal nagyobb gondot fordít az események, mint a jelentés ábrázolására, sokkal inkább eleven életet ad, mint ideális elképzelést. Úgyhogy jelentésbeli tartalma csak igen nehezen fogható meg és önthető precíz formába. Az előző művek jelentéstelenségét látva, szinte aggaszt a kérdés: helyes úton járunk-e, ha a Bánk bánban az események mögött határozott jelentést, tragikumot keresünk? Nem botlunk-e véletlen fantómokba?

Az ifjúkori, félszeg drámák seregét segítségül hívva, úgy tűnik fel itt-ott, mintha munkánk nem lenne hiábavaló. Legkitűnőbb tragédiánk meghitt ismerőit egyes soroknál feltűnő találkozások lepik meg; hirtelen apróbb összefüggéseket veszünk észre, amelyekből lassankint egy egységes rendszer, műforma, élmény intuíciója bontakozik ki.

Legelőbb szembeötlenek a szereplők közt a Bánk bán személyeinek előhírnökei. Kezdetleges jellemek, akik azonban már egy érettebb kidolgozás felé mutatnak. Zsófia cseh királynéban (*Ziska I.*), Aubigny Clementiában, a bárónőben (*A Mombelli grófok*) Gertrúdra vélünk ráismerni; egy Kupa, Huszinec, Ziska mennydörgő beszédében itt-ott már szinte Petúrt halljuk; az intrikus, aki erőszakos halála percében megtér és jóvá akarja tenni hibáját (*A borzasztó torony*), éppúgy cselekszik, mint Biberach; a megőrült Mária (*Jeruzsálem pusztulása*) itt-ott már Melinda dúlt szépségű nyelvével beszél; sőt Bánk sorsából is kapunk egy kis előzményt a *Luca széke* grófjában, aki imádja feleségét s mégis megöleti, mert hűtlenség gondolja.

Feltűnő mellett bizonyos témák ismétlődése. Többnyire két-három lovagi nemzetség áll véres harcban egymással (*Monostori Veronka*, *A borzasztó torony*); a drámai küzdelem azonban igen gyakran (*István, a magyarok első királya*, *Jeruzsálem pusztulása*, *Aubigny Clementia*, *Ziska I–II.*) az ellentétek nagy tömege: hadban álló nemzetek, versengő fajok, egymást üldöző felekezetek közt bomlik ki. A két ellentétes tábor képzete szinte elengedhe-

tetlen; akárcsak a Bánk báuban, ahol két faj küzdelme adja a háttérrel két lovagi nemzetség küzdelméhez, s a nőalakok valamennyien idegen fajból valók, szemben a magyar férfiakkal.

Ezek az észrevételek már közelebb visznek bennünket Katona jellemélményéhez. Drámáinak főalakjait legelőbb is egy negatívum határozza meg: nem változnak. Katona a jellemet ideálisan úgy képzei, mint változatlan, nem simuló valamit, ami igazi valójában képtelen az átalakulásra, vagy amire nézve legalább is minden átalakulás hanyatlást, romlást jelent. Az ember lényegében az marad, aminek született s így sorsára nézve egy végzetes eleve-elrendelés hatalma alatt áll. E drámában nincsenek lelki átalakulási folyamatok, ami esetleg található, az is látszólagos. A külső elhelyezkedés, az események alkotják a cselekmény fluktuáló elemét; velük szemben a lélek mutatkozhat be új oldalról, de új jellemvonással nem gazdagodik.

Az igazi hősök, nagy egyéniségek legfőbb követelménye tehát, hogy önmagukkal azonosak maradjanak. Szemük nem befelé, hanem a külső világra van fordítva, vizsgálva az őket érő eseményeket és szizifuszi munka lenne őket olyasmire rávenni, amit önmagukkal nem éreznek egybehangoznak. Ha belső meggyőződésük ingadoznék is, annál inkább ragaszkodnak külső viselkedésük következetességéhez. Példának elég, ha az önmagával eleget töprengő, de kifelé hajthatatlan Ziskára, vagy de Chatre-ra hivatkozunk (Aubigny Cl.). Innen van a becsület fogalmának oly rigorózus magyarázása, mely nem az értelemhez, hanem a betűhöz ragaszkodik s nem nézi a szándékot, hanem a cselekedetet. Ilyen pl. az ifjú Farkas becsületszava a Monostori Veronkában.

A jellem ilyenét felfogásából származik Katona egyik gyakori technikai eszköze. A cselekmény nem egyszer tárja elénk a próbák hosszú sorát, a sorscsapások logikus találkozáját, amelyek mind arra vannak szánva, hogy a hős jellemét megingassák, hogy külső életében önmagától eltérítsék. Itt látni jól, miért keresi Katona az ellenkező vélemények táborainak harcát: itt alkalma nyílik arra, hogy a jellem

szilárdságát s az ellene irányuló kísértéseket ábrázolja. Tipikus darabja ebből a szempontból *Aubigny Clementia*. A francia vallásháborúk idején játszik; adva van egy szerelmes pár; a fiú özvegyanyja királypárti, a leány apja hugenotta s köztük kitör a harc. A próbák sora a leánynál kezdődik, hisz apja azt akarja, hogy mondjon le véglegényéről; majd az anyát érik megpróbáltatások: fia az ellenség kezébe kerül és csak a harc feladása árán adnák ki; végül az ifjút éri a fogságban a kísértés; ha meggyőződésétől el nem áll és menyasszonyáról le nem mond, meg kell halnia, utójára is a próbák sora mindenütt a jellem diadalával végződik; általában Katona korábbi drámáinak rendes befejezése ez. (Ugyanilyen a cselekmény *A borzasztó torony*-ban; példák találhatók egybeűt is.)

Az alapvető elv apróbb kihatásokban is megnyilatkozik. Egyike a leggyakoribb eseteknek, amikor egy személynek akár hivatása, akár meggyőződése, akár a sors fordulata folytán olyan célkitűzést, olyan feladatot kell képviselnie, amely a maga érző emberi mivoltával a legborzasztóbb ellentétben áll. A királynak, méltósága követelményeként, meg kell tagadnia egyéniségét, vonzalmait, vágyait; ugyanígy küzd *Aubigny Clementiában* az anya és a hősnő. Titus szerelmét győzi le, amikor Berenicétől elszakítja magát. De Katona koncepciója szerint — győznie kell az elvnek, a célnak, és hajolnia az embernek. A király szégyenli, ha az „ember” megmozdul benne, a heroína szégyenli az anyai elérzékenyülést, a harcos a könnyeket a leölt ellenfélért, ki jóbarátja volt. Az ellágyulás kísértete így kerülgeti ezeket a vaspáncélos hősokeket.

Egyén és sors szembenállását tehát olyképen képzelet Katona, mint valami konstans dolognak (jellem-erő, célkitűzés, kötelesség) küzdelmét az ellene toronyosuló akadályokkal. Mi lesz azonban ott a helyzet, ahol egyének állanak szemben egyénekkel? A jellemek már az alapélmény szerint is, változhatatlanok; köztük mindenféle közeledés, simulás, lelki transzfúzió lehetetlen. A sorsfonál alakulására tehát két eshetőség marad; az egyik a közönségesebb: ellentétes jellemű

egyének szembekerülnek egymással és küzdenek, míg egyikük vagy mindkettőjük meg nem semmisül. Az engesztelhetetlen ellenségeskedésre, a csillapíthatatlan gyűlöletre számtalan a példa e drámákban. A másik eset a titokzatosabb, a végzetesebb. Két jellembeli vagy sorsbeli ellentét találkozik egymással s kettejük közt hirtelen valami ismeretlen hangulati erő lép fel, egy villámszerű vonzódás, elandalodás-féle, mely a jellemet nem változtatja meg, csak kiforgatja magából egy pillanatra, úgyhogy a két létsors egyszerre összekapcsolódva vihar gyanánt sodorja el egymást a jó- vagy balvégzet kiszámíthatatlan útjaira.

A hangulatnak, a pillanatnak e kifürkészhetetlen hatalma szinte misztikusnak látszanék, ha nem tudnók, mily súlyos terhet viselnek ezek a nyers, kemény hősokek mind: az önmagukhoz való hűség terhet. Ezt kell hordaniok egész életükön át, — s az önmagukhoz leghívebb embereknél is alig észrevéve mindig kísért bizonyos lankadás érzése, amikor elfáradtak önmaguk lenni, amikor szomjasak eddigi életükkel merőben ellentétes létformák után s el akarják dobni eddigi életük terhet. Ez öntudatlan tendencia kísért itt valamennyi hőst; a súlyos kötelességek páncelja alatt egy gyöngé ember terhet hord mindenik, kivéve sorscsapásnak és csábításnak egyaránt. Ezért félnek ettől a babonás pillanattól, mert az sokszor a legképtelenebb dolgokra veszi rá őket, s amit az argumentumok és események hosszú sora nem ért el, azt megvalósítja egy pillanatnyi elandalodás.

Legjobb példa az apa (de Chatre) alakja a már említett *Aubigny Clementiából*. Erélyesen küzd a király és a katolikusok ellen, sokszor legbensőbb vonzódását is megtagadva, s míg eljöm egy pillanat, amikor „csordultig vagyok a szívé”, ellágyul, föladja a harcot és megtér, vagy Titus (*Jeruzsálem pusztulása*): eltaszítja a becsület nevében Berenicét, de az ostrom pusztítása, a sok szenvedés és kár szemlélete elandalítja s újra összehozzák őket.

Tipikus momentuma tehát legtöbb drámájának a végzetes találkozás, amikor a két ember először pillantja meg egymást s e pillanat

— anélkül, hogy számot tudnának adni felőle, örökre megpecsételi sorsukat. „Titust láttam egyszer Alexandriában” — mondja Berenice, aki mindenét otthagyja Titusért. Egy királypárti vitéz a haremzón ismeri meg Ziska leányát, akinek névjét előbb megölte; beleszeret a lányba, lelkén az ellentétes ügyért való küzdelem s a gyilkosság terhével, s hiába küzd, egész élete e pillanat jegyét viseli magán. Ugyanily végzetes hatalma van a halál percének: gonosztevőket térít meg és szilárdnak hitt elveket forgat fel. Ziska a halálos ágyon egyezik bele leányának és nénje gyilkosságának házasságába. Ugyanezen elv folyománya, hogy Katona drámáiban oly sokat szerepelnek össze nem illő párok, akiket egy ily pillanat kapcsolt össze felbonthatatlan kötélekkel. Lehet, hogy utóbb megbánták, de éppen elveik alapján nem szabad a köteléken változtatniok.

Az elmondottak alapján élesebb megvilágítást kapnak a nagy tragédia, Bánk bán körvonalai is. Apróbb észrevételek önként kínálkoznak: az egymással ellentétes jellemek harcára jó példa volna Bánk és Gertrúd küzdelme; a próbáknak alávett célkitűzést szintén ők ketten illusztrálnák; király és ember ütközik össze más-más módon Gertrúdban és Endrében; a pillanat hatalmát mutathatná Bánk győzelme Petúr fölött („gyalázat, ellágyúlhatam!” — mondja ez később); ezeket azonban elmellőzve, fordítsuk figyelmünket arra a szinte teljes és összefüggő képre, mely a tragéda szerves egészéről a fentiek nyomán élénk tárul.

Legelőbb is Bánk és Melinda történetét úgy tekinthetjük, mint össze nem illő ember-sorsok küzdelmét. Jellemükben, életükben eleve adva van az ellentét. A férj a dráma előtt maga a nyugalom, harmónia, életgyensúly; a nő a sorsüldözött, szétzilált bojóthiak közül való, a pillanat hatalma, egy hirtelen lángbaborulás fűzte össze őket (I. Melinda elbeszélést, I. 11.) s közös életüknek ezzel legfőbb problémája az lesz, hogy a harmónia és díszharmónia e házasságában melyikük fog győzni s Bánk tökéletes magyar férfijelleme meg tud-e birkózni a bojóthi Mortundorfoknak

a cselekmény folyamán egyre szélesebb gyűrűkben hullámozó balvégzetével. Hogy Katona valóban a bojóthi nemzetség megsemmisülésének rajzára gondolt, arra több adatot nyújt a cselekmény és az előszó, — e szándéka kivehető abból, hogy a bojóthiak tragikus multját éppen akkor mondatja el Mikhállal (IV. felv.), mikor ellenük a legsúlyosabb csapás készül. Legfőbb jele ennek mégis az, hogy Bánk vesztét tudattalanul is a bojóthiak idézik elő. A negyedik felvonás elején Mikhál, az udvarnál lévő Melindát feltűné, egy óra haladékat kér a már-már induló összeesküvőktől — s éppen ez az egy óra ad módot Bánknak a gyilkosság végrehajtására, amelynek következtében a bojóthi faj „végistápjá” eltörök és Melinda is meghal. A balvégzet győzelme ez a harmónia fölött.

Más szempontból: hivatkozva a félreértések, tévedések, mellőzések azon sorára, mely Bánkot végkép megfosztja Melindától, úgy is tekinthetjük a Bánk bánt, mint az ember-nek a tragédiáját, akinek jelleme oly feladat végrehajtását követeli, mely messze fölülhaladja a maga emberi mivoltának korlátait. Egy változás a környezetben, s már nem élhet tovább ember-voltának boldog öntudatában, mert az emberfeletti kell véghezvinnie; erre sarkalja őt minden, Emberi vonzódások és emberfeletti célkitűzések szívtépő harca folyik le előttünk; tündéri láncok, amelyeket el kell szakítani, égi és földi mindenünk java, melyet meg kell tagadni, életünk legfőbb értéke, amelyet el kell felejtetni. Bánk oly sokat félreértett tétovázása nem a gyors jellem habozása, hanem kínos vergődés a sajnó emberiség láthatatlan szálai közt. E végsőig menő küzdelem logikus rendje szerint nem az lesz az igazi bukás Bánkra, hogy emberfeletti célkitűzése összeomlik, hanem az, hogy ugyanakkor elhanyagolt, megtagadott ember-voltában éri olyan csapás, melyet még a célkitűzés sikere sem volna képes többé feledtetni. E szempontból nézve nem Gertrúd alakja a fontos; Melinda sorsából szövődik itt a tragikus fonal s csak az ő halálával jut igazi befejezéshez.

Itt az ideje, hogy a legvégső kö-

vetkeztetést levonjuk. Milyen lehet Katona tragikum — fogalma, milyen a Katona-féle tragikus hős? Ha az önmagához való hűség a legfőbb követelmény, kétségtelenül tragikus személy az, aki ez ellen vét, aki a sors és saját tettei folytán megszűnik önmagával, jellemével, célkitűzésével azonos lenni. Ilyen hőse csak egy van Katonának, akiben saját élményének tökéletes megvalósítását el tudja érni; ez Bánk bán. Minden erejével küzd ez önmagáért, s éppen e küzdelme sodorja az önmagával való meghasonlásba. Növeli tragikumát, hogy e meghasonlásról eleinte nem tud s célját megvalósítotttnak véli, csak

a környezetben („mi bennem ilyen bámulásra méltó?..“) s az eseményeken át eszmél rá, mint valami tükörben, arra a változásra, melynek során igazi valója ment önmaga előtt is megfoghatatlanul veszendőbe.*

Barta János.

* E Bánk bán tragikumát néhány új szempontból is érdekesen fejtegető tanulmányhoz meg kell jegyeznünk: 1. hogy a tragédia első kidolgozásának a szövege nem okvetlenül mérvadó a végleges kidolgozás értelmezésében; 2. hogy Katona korábbi drámái nagyrészt fordítások vagy átdolgozások lévén, nem tekinthetők az ő tragikai koncepciója lenyomatának; inkább csak ösztönző, ható okoknak, melyek segítségével aránylag oly hamar megérlelődik saját felfogása a tragikumról. Mindenesetre jellemző azonban a kezdő drámaíróra, hogy éppen ily darabokat szemel ki fordításra vagy átdolgozásra. H. J.

Hibaigazítás. A 351. oldalon lévő „La Blanche Nef“ című költeményben a 4. versszak utolsó sorában *nélkül* helyett *ne'kül*; 6. versszak utolsó sorában pedig *zeng* helyett *rezg* olvasandó.